HALIMA XUDOYBERDIYEVA SHE’RLARIDA SOMATIK IBORALARNING QO‘LLANILISHI

Mamasoliyeva Rayxona Asqarali qizi
Guliston davlat pedagogika instituti,
Tillarni o‘qitish fakulteti talabasi
rayxonamamasoliyeva103@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada Halima Xudoyberdiyeva she’riyatidagi somatik iboralarning badiiy va semantik xususiyatlari lingvopoetik nuqtayi nazardan tahlil etilgan. Somatik birliklar shoiraning poetik tafakkurida ruhiy kechinmalarni ifodalash, milliy qadriyatlar va ayollik dunyosini tasvirlashda muhim badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Maqolada shoiraning individual uslubi, ichki dunyo manzarasini ochishda somatik obrazlarning estetik va psixologik ahamiyati yoritilgan. Natijada Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida somatik iboralar milliy mentalitet, ayol ruhiyati va insoniy tuyg‘ular uyg‘unligini aks ettiruvchi o‘ziga xos poetik tizim sifatida talqin etiladi.

Kalit so‘zlar: Halima Xudoyberdiyeva, somatik iboralar, frazeologik birliklar, lingvopoetika, badiiy tasvir, metafora, ayol ruhiyati.

Til inson tafakkurining, milliy ong va madaniyatning eng muhim ko‘zgusidir. Har bir xalq tili o‘zining badiiy obrazlari, ramzlari va ifoda vositalari orqali milliy dunyoqarashni namoyon etadi. Shu jihatdan qaraganda, somatik iboralar - ya’ni inson tana a’zolari bilan bog‘liq so‘z va iboralar – xalq tafakkurining eng qadimiy, ramziy qatlamlaridan biridir. Ular nafaqat jismoniy holatni, balki ruhiy kechinmalarni, hissiy holatlarni ham ifodalovchi badiiy vosita sifatida xizmat qiladi.

O‘zbek she’riyatida, xususan, Halima Xudoyberdiyeva ijodida somatik iboralar alohida badiiy ta’sirchanlik bilan namoyon bo‘ladi. Shoira bu birliklar orqali inson qalbining nozik kechinmalarini, ayol ruhiyatining ichki iztirob va orzularini, millatga xos tuyg‘ularni chuqur poetik talqin etadi. Uning “Ulug‘bekni kuzatib”, “Yuragimga”, “Kichik quvonch-u shonlarim”, “Hurlik o‘ti” kabi she’rlarida tana a’zolari nomi bilan bog‘liq iboralar faqatgina nominativ vazifani emas, balki metaforik, emotsional va falsafiy ma’noni ham ifodalaydi.

Somatik birliklarning poetik qo‘llanilishi shoiraning individual uslubini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. U orqali Halima Xudoyberdiyeva inson va tabiat, ayol va jamiyat, ruh va tana o‘rtasidagi murakkab aloqalarni badiiy ifoda etadi. Shunday qilib, ushbu maqola Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida somatik iboralarning semantik va uslubiy vazifasini tahlil qilishga, ularning badiiy-estetik ahamiyatini ochib berishga qaratilgan.

Tilshunoslikda somatik birliklar yoki somatik iboralar deganda, inson tana a’zolari nomi bilan bog‘liq so‘z, so‘z birikmalari va frazeologizmlar tushuniladi. “Soma” so‘zi qadimgi yunon tilidan olingan bo‘lib, “tanaga oid”, “jismiy” degan ma’noni anglatadi. Demak, somatik birliklar - bu inson tanasining qismlari (bosh, yurak, ko‘z, qo‘l, oyoq, til, yuz va boshqalar) bilan bog‘liq leksik va obrazli birliklardir.

Bunday iboralar ko‘plab tillarda, xususan, o‘zbek tilida ham xalq tafakkurining qadimiy qatlamiga mansub bo‘lib, ruhiy holat, his-tuyg‘u, ichki kechinmalarni ifodalashda keng ishlatiladi. Masalan, “ko‘ngli yorishdi”, “yuragi orqaga tortdi”, “ko‘zi ochildi”, “tili bog‘landi”, “qo‘li uzun” kabi iboralar insonning jismoniy a’zolari nomidan foydalangan holda psixologik holatni tasvirlaydi. Shu bois, somatik birliklar xalq tafakkurining badiiy, ramziy va falsafiy tasavvurlarini aks ettiruvchi vosita sifatida tilda alohida o‘rin egallaydi.

Somatik iboralar nafaqat frazeologik birlik sifatida, balki poetik tilning obrazlilik tizimida ham muhim ahamiyatga ega. Ular badiiy matnda nafaqat bevosita tana qismlarini anglatadi, balki ko‘ngil, muhabbat, og‘riq, sabr, mehr, g‘urur, or kabi tushunchalarni ham

ramziy tarzda ifodalaydi. Natijada somatik birliklar shoirning individual dunyoqarashini, his-tuyg‘u dunyosini ochishda kuchli badiiy vosita bo‘lib xizmat qiladi.

O‘zbek xalq og‘zaki ijodida va yozma adabiyotda bu birliklar asrlar davomida shakllanib, xalq ruhiyatining ajralmas qismiga aylangan. Xususan, mumtoz adabiyot vakillari Alisher Navoiy, Bobur, Ogahiy, Nodira kabi ijodkorlar ham tana a’zolari orqali majoziy va ruhiy ma’nolarni ifodalaganlar. Bu an’ana keyinchalik zamonaviy o‘zbek she’riyatida ham davom etgan va Halima Xudoyberdiyeva ijodida yangi badiiy qiyofa kasb etgan. Halima Xudoyberdiyeva ijodi o‘zbek ayolining ichki dunyosi, milliy qadriyatlar va ruhiy kechinmalarini samimiy ifoda etishi bilan ajralib turadi. Uning she’riyatida somatik iboralar shoiraning individual uslubini belgilovchi asosiy poetik vositalardan biridir.

Tilshunos olima M.I. Gadoyeva ta’kidlaganidek, somatizmlar xalq tafakkurining eng qadimiy qatlamini tashkil etadi va ular “inson his-tuyg‘ularini bevosita jismiy obrazlar orqali ifodalash imkonini beradi” [4, 1749-1754]. Halima Xudoyberdiyeva ham bu an’anani davom ettirib, somatik birliklar yordamida ayol ruhiyatining nozik jihatlarini, iztirob, mehr, or, sadoqat va orzu kabi kechinmalarni badiiy shaklda ifodalaydi. Shoiraning “Ulug‘bekni kuzatib”, “Yuragimga”, “Kichik quvonch-u shonlarim”, “Hurlik o‘ti” kabi she’rlarida somatik birliklar markaziy semantik o‘rinni egallaydi. Masalan, “yuz” obrazi she’rda tana qismi sifatida emas, balki ruhiy markaz, insoniyatning eng samimiy hislari manbayi sifatida talqin qilinadi:

Qay payt motamsaro ko‘rdim,
Ig‘vo, fitna aro ko‘rdim.
G‘amdan *yuzin qaro* ko‘rdim,
Manim shoir *yuzim kuysin.* [1,275]

Bu satrlarda yuz obrazi inson qalbining iztirobini, hayotiy og‘riqni ifodalovchi psixologik markaz sifatida ishlatilgan. Shu tarzda somatik birliklar shoiraning individual badiiy tafakkurida metaforik yuklamaga ega bo‘ladi.

Tilshunos U.M. Rashidova o‘z tadqiqotida somatik frazeologizmlarning ko‘p ma’noliligini ta’kidlab, ularning “kontekstga qarab hissiy, emotsional va stilistik bo‘yoq kasb etishini” [3, 50] qayd etadi. H.Xudoyberdiyeva she’riyatida ham bu hodisa yaqqol ko‘rinadi: “ko‘z” so‘zi ba’zan mehr-muhabbat ramzi, ba’zan esa umid, diqqat yoki ruhiy og‘riq ifodasi bo‘lib xizmat qiladi.

Shoira “Shunchaki yozmoqqa, ko‘ngil to‘lmaydi…” misrasida ko‘ngil obrazi orqali ijodkor qalbining bezovtaligini ko‘rsatadi. U “shunchaki yozish”ni emas, yurakdan yozishni istaydi. Bu yondashuv S. Abdurahmonov qayd etganidek, “somatik birliklarning emotsional-estetik funksiyasini kuchaytiradi va shoir tafakkurining obrazlilik darajasini oshiradi” [7,350]. Halima Xudoyberdiyeva ijodida til so‘zining somatik ma’nosi ham ramziy tus oladi. “Shoir yashay bilmas tilini tishlab…” she’rida “til” obrazining zohiriy ma’nosi so‘zlovchi a’zoni anglatsa, majoziy jihatdan u insonning ichki alamini, ruhiy og‘rig‘ini ifodalaydi.

Shunday qilib, Xudoyberdiyeva she’riyatidagi somatik iboralar nafaqat inson tuyg‘ularining ifodasi, balki ayollik ruhi, milliy o‘zlik va ma’naviy poklikning badiiy ko‘zgusi sifatida namoyon bo‘ladi. Shoira ana shu obrazlar tizimi orqali o‘z ijodini o‘zbek poeziyasi an’analariga tayanib, lekin yangi estetik qirra bilan boyitgan ijodkor sifatida namoyon etadi. Somatik iboralar o‘z tabiatiga ko‘ra inson tanasining anatomik qismlarini ifodalasa-da, badiiy matnda ular ko‘pincha metaforik, ramziy va emotsional ma’nolarni kasb etadi. Bu holat Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida, ayniqsa, yorqin ko‘rinadi. Shoira somatik birliklarni faqat jismoniy tushuncha sifatida emas, balki inson ruhiyati, axloqiy qadriyatlar va milliy o‘zlikni ifodalovchi badiiy belgilar tizimi sifatida qo‘llaydi.

Tilshunos olima M. Sodiqova ta’kidlaganidek, “somatik birliklar badiiy matnda semantik kengayish orqali yangi ma’no qatlamlarini hosil qiladi, ular fikrning ichki dinamikasini ifodalovchi vositaga aylanadi” [6, 65]. Shu nuqtayi nazardan, Halima Xudoyberdiyeva she’rlarida somatik iboralar ko‘p ma’nolilik va metaforik yuksalish hodisasi bilan ajralib turadi. Masalan, “Yurak yonar” she’rida “yurak” so‘zi anatomik ma’nosini yo‘qotib, ruhiy og‘riq, sevgi va iztirobning markaziy ramzi sifatida ishlatilgan. Bu yerda yurak obrazining semantik kengayishi inson his-tuyg‘ularining chuqurligini ifodalaydi. Shoira yurak orqali o‘zining kechinmalarini, millat dardini va ayollik iztirobini obrazli shaklda yetkazadi. Xuddi shunday, “ko‘ngil”, “ko‘z”, “til”, “qo‘l”, “yuz” kabi somatik birliklar ham shoiraning badiiy olamida o‘ziga xos ma’no ko‘lamiga ega:

“Ko‘ngil” – ichki dunyo, orzu va iztirob manbayi;

“Ko‘z” – umid, mehr, nigoh, milliy o‘zlik ramzi;

“Til” – ona so‘zi, duo, millat ovozi;

“Qo‘l” – mehnat, ona qo‘li, mehr manbayi;

“Yuz” – or-nomus, poklik, sha’n ifodasi.

Bu birliklar badiiy adabiyotda o‘z semantik chegarasini kengaytirib, o‘zbek mentalitetidagi qadriyatlar bilan uyg‘unlashadi. Natijada, somatik obrazlar faqat biror narsani ifodalovchi so‘z emas, balki madaniy, axloqiy va ruhiy belgilar tizimi sifatida ishlaydi.

Olim A. Mamatov somatik birliklarning badiiy funksiyasi haqida shunday deydi: “Somatik obrazlar milliy tafakkurning lingvopoetik ifodasidir. Ular orqali shoir xalqning ichki ruhiy holatini, madaniy genetik kodini badiiy shaklda ifoda etadi”[2, 50]. Halima Xudoyberdiyeva ham aynan shu yo‘nalishda ijod qilgan shoiradir. Uning “Dorilamon kunlar keldi”, “Shunchaki”, “Shoir yashay bilmas”, “Yurak yonar” kabi she’rlarida somatik obrazlar ayollik, milliylik va insoniylik timsoliga aylanadi. Demak, shoiraning somatik birliklardan foydalanish mahorati shundaki, ularni fiziologik belgi darajasidan poetik va ma’naviy ramz darajasiga ko‘taradi. Bu esa uning she’riy tilining mazmuniy boyligini, emotsional kuchini va badiiy individualligini belgilaydi. Shunday qilib, Halima Xudoyberdiyeva she’riyatidagi somatik birliklar tahlili shuni ko‘rsatadiki, ular ma’no kengayishi, ramziylik va estetik funksionallik orqali shoiraning badiiy olamini chuqurroq anglash imkonini beradi. Bu jarayonda shoiraning har bir so‘zi nafaqat tananing bir qismi, balki ruhiy kechinma va milliy ruh ifodasi sifatida yangidan talqin qilinadi.

Xulosa o‘rnida shuni aytishimiz mumkinki, Halima Xudoyberdiyeva she’riyatida somatik iboralar insonning ruhiy holati va ichki kechinmalarini ifodalovchi kuchli badiiy vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shoira ularni bevosita tana a’zolari ma’nosida emas, balki ko‘chma va ramziy shaklda qo‘llab, har bir obrazga hissiy chuqurlik baxsh etadi. Uning ijodida somatik ifodalar orqali shaxs, Vatan, ona va muhabbat timsollari badiiy tugal shaklda gavdalanadi. Umuman olganda, Halima Xudoyberdiyeva asarlarida somatik iboralar poetik mazmunni boyitadi, so‘zning ichki ohangini chuqurlashtiradi hamda o‘zbek she’riyatining badiiy imkoniyatlarini yanada kengaytiradi.

Adabiyotlar

1. Halima Xudoyberdiyeva. Saylanma. – Toshkent: G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 2013.

2. Mamatov A.E. O‘zbek tili frazeologizmlarining shakllanishi masalalari. –Toshkent, 2000. –50 b.

3. Rashidova U.M. O‘zbek tilidagi somatik iboralarning semantik-pragmatik tahlili (ko‘z, qo‘l va yurak komponentli iboralar misolida): Filol. fan. bo‘yicha fals. dok. (PhD) diss. avtoref. –Toshkent, 2018. – 50 b.

4. Gadoyeva M.I. Somatik leksikaning xususiyatlari // Scientific progress. –Toshkent, 2021. No 6. –P. 1749-1754

5. Rahmatullayev Sh.O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 1978.

6. Sodiqova.M. Hozirgi o‘zbek tilida sifat. Toshkent: Fan, 1974. – 65 b